

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Recht, ethiek en de schreeuw van Filoktetes

Wat juristen burgers verschuldigd zijn

van Domselaar, I.

Publication date

2024

Document Version

Other version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van Domselaar, I. (2024). *Recht, ethiek en de schreeuw van Filoktetes: Wat juristen burgers verschuldigd zijn*. Boom.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Spreektekst Oratie IvD. 16 feb DEF

Mijnheer de Rector Magnificus,

Mevrouw de decaan,

Beste aanwezigen,

1. Inleiding

‘Papai, a, papapai, apa, apa, papai’ (acteur)

Zo klonk volgens tragediedichter Sofokles de schreeuw van Filoktetes, een van de Griekse strijders in de oorlog tegen Troje. Filoktetes crepeert van de pijn omdat hij door een giftige slang in zijn voet is gebeten. De wond raakt geïnfecteerd en heelt niet. Filoktetes’ onophoudelijke gekerm is onverdraaglijk voor zijn medestrijders. Op bevel van Odysseus wordt hij daarom met enkel zijn pijl-en-boog alleen achtergelaten op het onbewoonde eiland Lemnos.

De *Filoktetes* begint nadat de protagonist tien jaar lang met voortdurende pijn alleen op het eiland heeft doorgebracht en Odysseus hem, met hulp van de jonge medestrijder Neoptolemus, alsnog wil overhalen mee naar Troje te gaan. Filoktetes’ onfeilbare pijl-en-boog blijkt noodzakelijk voor de overwinning op Troje. Odysseus weet dat Filoktetes *nooit* vrijwillig met hem mee zal gaan. Daarom is een list volgens hem geboden.

De tragedie werd voor het eerst opgevoerd in Athene, 409 voor Christus, tijdens het jaarlijkse festival van Dionysus en won de eerste prijs. De *Filoktetes* confronteerde de toeschouwers met onverhuld en onverdiend menselijk lijden en wierp een aantal met dit lijden samenhangende ethische en politieke vragen op. Hoe op dit lijden te reageren en welke rol heeft de concrete ontmoeting met de ander hierbij? Hoe verhoudt het morele appel dat uitgaat van de erbarmelijke toestand van een medemens zich tot politieke en professionele gehoorzaamheid en loyaliteit?

Vandaag de dag zijn deze vragen op vele manieren onverkort relevant. Ook voor de gedachtevorming over de rol van de jurist in een rechtsorde. De toelagenaffaire, het Groninger aardbevingsdossier, de schuldenproblematiek, de soms hardvochtige uitvoering binnen het sociaal domein en het migratierecht: dit zijn voorbeelden van rechtspleging waarbij juristen keuzes maken met soms ingrijpende gevolgen voor burgers. Ook lezen we geregeld in de media over burgers die ‘vermorzeld’ dreigen te worden door het rechtssysteem.

Tegen de achtergrond van de *Filoktetes*, rijzen dan de volgende vragen: Zijn juristen bij de keuzes die zij maken wel voldoende afgestemd op de gerechtvaardigde belangen van burgers? En wat is de ethische waarde van de ontmoeting met de concrete burger bij deze keuzes? Hoe kunnen juristen zich het beste tot de ‘schreeuw’ van

burgers verhouden? Hoe om te gaan met de spanning tussen de juridische rol en verbondenheid met medeburgers?

Als aanzet voor mijn rechtsfilosofisch onderzoek over deze vragen, schets ik vandaag de contouren van een filoktetische beroepsethiek voor juristen. Deze burgergerichte beroepsethiek ziet specifiek op de verantwoordelijkheden van juristen in een sociaalliberale rechtsorde ten opzichte van medeburgers die geraakt worden door hun beslissingen. De benadering sluit aan bij de opmars van responsiviteit en maatwerk in de rechtspraktijk, maar plaatst hierbij ook kanttekeningen.

Steeds met de *Filoktetes* als centrale inspiratiebron, put ik voor deze contourenschets uit verschillende ethische tradities. Deze tradities staan kritisch tegenover rationalistische en atomistische benaderingen van ethiek, recht en rechtvaardigheid. Zij beschouwen deze domeinen, net als in de *Filoktetes*, als relationele praktijken die doordrenkt zijn van een besef van gedeelde menselijke kwetsbaarheid en onderlinge verbondenheid.

Eerst zet ik de drie met elkaar samenhangende elementen van deze burgergerichte beroepsethiek uiteen: (1) oog voor de basisbehoeften van burgers, (2) ruimte geven aan de ontmoeting met burgers en (3) streven naar burgerlijke integriteit (of: de jurist als burgervriend). Daarna ga ik kort in op de mogelijkhedenvoorwaarden van deze

ethiek, op het fenomeen van morele residuen en tragiek in de rechtspraak, en de rol van de rechtswetenschap. Zo geef ik een antwoord op de vraag: wat zijn juristen burgers verschuldigd?

Oog voor de basisbehoeften van burgers

'Ik beklag hem: zo zonder zorg van enige sterveling, zonder ogen die zijn leven delen, ellendig en altijd alleen, aan een wilde ziekte lijden, wanhopig bij elke nood die er rijst. Hoe toch, hoe houdt hij zich staande?(acteur)

Hier klinkt het compassievolle commentaar van het koor, een in de Griekse tragedies veelvoorkomend collectief personage dat als betrokken toeschouwer de protagonisten en de gebeurtenissen die zich voltrekken becommentarieert. Het commentaar maakt duidelijk dat de schreeuw van Filoktetes niet alleen een uiting is van zijn fysieke pijn, maar van zijn algehele erbarmelijke toestand. Filoktetes gaat, zo constateert het koor, 'onder ongeneeslijke zorgen gebukt'.

Door Filoktetes' ontberingen zo indringend neer te zetten, vraagt de tragedie ons als toeschouwers hoe hier als medemens en samenleving mee om te gaan. Zo beschouwd staat de *Filoktetes* aan de wieg van een denktraditie over ethiek, rechtvaardigheid en recht die normatief gewicht toekent aan menselijk streven en autonomie, maar ook aan menselijke kwetsbaarheid, behoeftigheid en afhankelijkheid.

In de hedendaagse moraal- en politieke filosofie neemt een aantal liberale denkers deze *homme situé*, de gesitueerde, kwetsbare, afhankelijke en behoeftige mens, mede als basis voor een normatieve theorie over de claims die burgers ten opzichte van elkaar en instituties hebben. Deze theorieën volgen een duidelijke structuur. Allereerst expliciteren zij een overkoepelend doel waar menselijk leven op gericht is, denk aan een leven in overeenstemming met de menselijke waardigheid. Vervolgens brengen zij een aantal menselijke basisbehoeften in kaart die op het niveau van een drempelwaarde vervuld moeten zijn om dat doel te kunnen bereiken. Denk aan gezondheid, genoeg te eten en drinken, wonen, sociale banden, maar ook aan scholing, werk en recreatie. Wanneer burgers niet boven deze drempelwaarde uitkomen, dan zien deze theorieën dit als morele kosten die een rechtvaardige samenleving moet zien te voorkomen.

Deze op basisbehoeften gerichte theorieën bieden een intuïtief aansprekende normatieve achtergrond voor de grondbeginselen van een sociaalliberale rechtsorde. En daarmee ook voor de inhoudelijke waardenoriëntatie van juristen. Die bestaat er dan uit dat juristen bij de keuzes die zij maken mede oog hebben voor de basisbehoeften van burgers. Denk aan de gemeentjurist die namens de burgemeester moet beslissen over het al dan niet sluiten van een woning van een gezin met jonge kinderen omdat in de woning een wietplantage is

aangetroffen. Of aan een advocaat die voor de keuze staat om namens de staat al dan niet in hoger beroep te gaan tegen een rechterlijke uitspraak die, vanuit juridisch oogpunt, terecht goed heeft uitgekapt voor een burger.

Idealiter stellen juristen bij dergelijke beslissingen ook de volgende filoktetische vraag: heeft mijn beslissing mogelijk tot gevolg dat een medeburger buiten zijn schuld onder de drempelwaarde van een basisbehoefte uitkomt? Deze vraag hoeft niet steeds *from scratch* uitgedokterd te worden. Ervaringsdeskundige Rombout noemt bijvoorbeeld al de volgende vuistregels: ‘Geen zwangere vrouwen in de cel gooien, niet de inboedel verkopen van een moeder met kleine kinderen, de uitkering of toeslag niet onthouden aan iemand die dat echt nodig heeft en geen zorg onthouden aan iemand die vanwege psychoses niet echt een “modelburger” is.’

De beantwoording van deze filoktetische vraag vergt van juristen een proactieve rol bij de waarheidsvinding. Zeker in die gevallen waar de drempelwaarde van een basisbehoefte mogelijk aan de orde is, is het aan de jurist om als ‘waarheidsvorser’ een stap naar voren te doen, naar het concrete geval toe, om de positie van de burger goed in beeld te krijgen. Een filoktetische beroepsethiek beoogt zodoende recht te doen aan wat burgers ‘daadwerkelijk kunnen doen en zijn’ en stelt om die reden ook zekere grenzen aan het gebruik van abstracties, ficties en idealisering door juristen.

Bij dit alles moeten de risico's van geïnstitutionaliseerde aandacht en zorg voor burgers in kwetsbare posities wel in acht worden genomen. Juist deze groep burgers loopt eerder het risico op een paternalistische, respectloze, beknellende en soms zelfs vernederende behandeling door instituties, ambtsdragers en professionals. Een burgergerichte beroepsethiek waakt er daarom voor dat aandacht voor de kwetsbaarheid en behoefte van burgers niet ten koste gaat van respect voor hun autonomie en voor hun rechten. Ook in de *Filoktetes* zien we de protagonist niet als willoos voorwerp, maar als iemand die ondanks zijn erbarmelijke situatie tot dingen in staat is en respect verdient.

Ruimte geven aan de ontmoeting

'Mij treft echt, treft echt het schreeuwen van iemand die moeizaam zich over zijn pad sleept; Niet ontgaat mij, zwaar, uit de verte, de klank van een man die wordt geteisterd. Duidelijk roept hij.' (acteur)

Deze scene, waarin het koor wordt geconfronteerd met het lijden van Filoktetes, is een van de vele in de Griekse tragedies waarin het ethisch potentieel van de ontmoeting naar voren komt. In de *Filoktetes* speelt de ontmoeting tussen Filoktetes en Neoptolemus, de jonge rekrut van Odysseus, een centrale rol. Neoptolemus staat voor de vraag of hij zal gehoorzamen aan de opdracht van Odysseus om

Filoktetes' pijl-en-boog via een list te bemachtigen. Aanvankelijk gaat hij in dit plan mee. Maar, de echte ommekeer komt wanneer hij aanschouwt hoe Filoktetes wordt overvallen door een acute pijnscheut en het uitschreeuwt:

(acteurs)

' NEOPTOLEMOS:

Waarom roept u zo steunend om de goden?

FILOKTETES:

Of zij als redders komen, zacht voor mij.

A, a, a, a.

NEOPTOLEMOS:

Wat hebt u toch? Zègt u het nu, in plaats van zo te zwijgen. Het gaat duidelijk slecht met u.

FILOKTETES:

Ik ben verloren, kind. Ik zal de kwaal voor jullie niet kunnen verbergen. Atatai. Het steekt, het steekt. Ongelukkige, o, verschrikkelijk.

Ik ben verloren., kind. Verscheurd word ik, kind.

Papai, a, papapai, apa, apa, papai.

O, god, als je iets bij de hand hebt, kind, een zwaard in je handen, hak dan in mijn voet.

*Maai hem eraf, meteen. Spaar m'n leven niet.
Kom, jongen.*

NEOPTOLEMOS:

*Wat gebeurt er toch ineens? Vanwaar al dat
geschreeuw en gekreun om uzelf?*

FILOKTETES:

Je weet het, m'n kind.

NEOPTOLEMOS:

Wat is er?

FILOKTETES:

Je weet het, jongen.

NEOPTOLEMOS:

Wat is er met u? Ik weet het niet.

FILOKTETES:

Natuurlijk weet je het. Apapapapai.

NEOPTOLEMOS:

Onzettend, de last van die ziekte.

FILOKTETES:

*Ontzettend, ja, en onbeschrijfelijk. Heb toch
meelij met me.*

NEOPTOLEMOS:

*O, o, ongelukkig mens, ongelukkige,
zoals uit al uw lijden blijkt. Moet ik u
soms ondersteunen, u ergens vasthouden?’*

Een filoktetische beroepsethiek legt een belangrijke plaats weg voor de ontmoeting tussen juristen en burgers die geraakt worden door hun beslissingen. Het gaat dan om de ontmoeting in directe zin – denk aan de zitting bij de rechtbank of aan de gesprekken tussen een advocaat en een cliënt. En om de indirecte ontmoeting via getuigenissen in media, of via de verbeelding in literatuur en films. Maar het gaat ook om de ontmoeting in overdrachtelijke zin: via het inlevingsvermogen van de jurist die probeert de positie van een burger scherp te krijgen.

Ik put hiervoor uit drie ethische tradities die ieder een ander aspect van die ontmoeting uitlichten. Allereerst de aristotelische deugdeethiek, waarin de nadruk ligt op de waarde van de ontmoeting voor het verkrijgen van ethische kennis. In deze traditie is ethische kennis een kwestie van goed kunnen zien welke factoren in een concrete situatie relevant zijn, welke betekenis daaraan toe te dichten

en hoe te reageren. Emoties spelen hierbij, net als in de *Filoktetes*, een onmisbare rol: zij zijn het gereedschap dat wij mensen nodig hebben om waarden te signaleren en daarop adequaat te reageren.

Neoptolemus komt niet door geïsoleerde rationele beraadslagingen tot ethisch inzicht en handelen, maar door de ontmoeting met Filoktetes.

Vanuit deugdethisch oogpunt draagt de ontmoeting tussen juristen en burgers dus bovenal bij aan de kennis die juristen nodig hebben om juiste beslissingen te kunnen nemen. Mede door deze ontmoeting en, hiermee samenhangend, het gebruik van de verbeeldingskracht, kunnen juristen ‘zien’ welke waarden, rechtsregels en belangen aan de orde zijn.

Dan de zorgethiek, als tweede relevante ethische traditie. In deze ethiek staat de ethische waarde van de *interactie* tijdens een ontmoeting centraal, in het bijzonder de interactie met een van ons afhankelijke ander. De zorgethiek begrijpt het bieden van afgestemde zorg en aandacht aan deze ander als een onmisbare ethische activiteit, met de ouder-kind en verpleger- patiënt relatie als prototypische voorbeelden.

Voor deze relaties geldt een veelal impliciet ideaal over de kwaliteiten die de interactie binnen deze relaties kenmerken. Denk aan empathische responsiviteit, aandachtigheid, respect, en wederzijds vertrouwen. Dergelijke kwaliteiten dragen bij aan de doelen waarop

de interactie gericht is – zoals opvoeding of gezondheidszorg-, maar hebben ook intrinsieke betekenis. Filoktetes bloeit helemaal op als hij merkt dat Neoptolemus vriendelijk tegen hem is en zich om hem bekommert. Andersom voelt hij zich verraden wanneer hij erachter komt dat Neoptolemus hem om de tuin heeft willen leiden. Juist vanwege zijn afhankelijkheid, weegt dit verraad zwaar.

De zorgethiek claimt dat genoemde inter-actionele kwaliteiten ook een plaats verdienen binnen publieke en juridische instituties die tot het domein van rechtvaardigheid behoren, en veelal gericht zijn op het vaststellen van rechten en plichten van burgers. Zij beoogt hiermee ook binnen deze meer formele contexten recht te doen aan het belang van zorgzame interacties en onderling vertrouwen.

Vanuit zorgethisch oogpunt hangt de ethische kwaliteit van de rechtspraktijk dus mede af van de mate waarin respect, aandacht, empathische betrokkenheid en vertrouwen een plek hebben in de interactie tussen juristen en burgers. Denk aan de sociaal advocaat die vanuit zorg voor een cliënt veel meer doet dan het ‘typische’ advocatenwerk. Of aan de notaris die zijn best doet om met cliënten in ‘klare taal’ te spreken. Dit zorgwerk is dan geen verwaarloosbare versiering boven op het juridisch ambacht, maar maakt onderdeel uit van het beroepsethische hart van de rechtspraktijk.

De derde relevante ethische traditie is de postmoderne ethiek. Deze ethiek ziet de ontmoeting als waardevolle ontregelende tegenkracht voor potentieel onrecht. Deze ontregeling komt in de Filoktetes krachtig naar voren in het emotionele schokeffect dat de confrontatie met Filoktetes' lijden op Neoptolemus heeft. Het is deze schok die hem laat hem twijfelen en ervoor zorgt dat hij een *breakthrough* doormaakt.

Binnen de postmoderne ethiek is de betekenis die Levinas aan de ontmoeting toedicht leidend. De ontmoeting laat volgens Levinas zien dat ethiek neerkomt op de oneindige verantwoordelijkheid gehoor te geven aan het gebod van de ander hem als unieke belichaamde Ander tegemoet te treden. Hij verwijst hiervoor naar het beeld van het gelaat. Het gelaat houdt ons verantwoordelijk en dwingt tot een respons. Het gelaat (citaat) 'is het feit dat een werkelijkheid tegenover mij staat.'

De postmoderne ethiek waarschuwt dat mensen en systemen in het streven naar controle en beheersing deze Ander veelal reduceren tot een stabiele betekenis, essentie of concept, en zij begrijpt deze reductie als een vorm van geweld. In Levinas' woorden:

'Gewelddadigheid en tirannie worden gekenmerkt door het feit dat ze datgene wat ze behandelen, niet in de ogen zien; of om het nauwkeuriger te zeggen door het feit dat ze er helemaal geen gezicht aan ontdekken.'

Toch erkent de postmoderne ethiek ook de maatschappelijke waarde van ordenende systemen, zoals een rechtssysteem dat met behulp van algemene beginselen, regels en onpartijdige procedures de conflicterende claims tussen de vele unieke Anderen in een pluriforme samenleving beslecht. Om deze reden valt dan, ook vanuit postmodern oogpunt, te begrijpen dat ambtsdragers en professionals uit naam van Vrouwe Justitia met haar blinddoek de tranen van de burger soms juist ook *niet* zien.

Tegelijk probeert de postmoderne ethiek het inherent gewelddadige karakter van systemen te temperen, door het gebod van de belichaamde Ander, als anti-systeem, steeds in herinnering te roepen. Niet toevallig richt Levinas hiervoor de schijnwerpers op de niet gecalculeerde alledaagse uitingen van ‘kleine goedheid’: de plotselinge momenten waarbij de ‘schreeuw’ van de Ander wordt gehoord en een compassievolle reactie spontaan volgt. Humane systemen laten ruimte voor dergelijke reacties.

Vanuit postmodern oogpunt biedt de ontmoeting tussen juristen en burgers dus bovenal een ervaring die de jurist kan ontregelen. De ontmoeting nodigt de jurist uit de burger in de ogen te kijken en de abstracte, bemiddelende concepten van het recht en de eigen subjectiviteit een moment op te schorten. Net zoals de confrontatie met Filoktetes tot twijfel leidt bij Neoptolemus en uiteindelijk tot een koerswijziging, zo kan de ontmoeting ook de jurist laten twijfelen,

hem laten inzien dat sprake is van juridisch onrecht, of uitmonden in een niet geplande uiting van medemenselijkheid.

Gegeven de waarde die de Filoktetes en genoemde ethische tradities toedichten aan de ontmoeting, is voor een filoktetische beroepsethiek een belangrijk aandachtspunt of de rechtspraktijk voldoende ruimte biedt aan die ontmoeting. In de hedendaagse liberale rechtsordes lijkt deze ruimte vaak te ontbreken, juist ook wanneer burgers in kwetsbare posities verkeren. Denk aan de toelagenaffaire, maar ook aan het Post Office-schandaal in het Verenigd Koninkrijk, waarbij grote groepen burgers hard zijn geraakt door juridisch onrecht, en het veelal ontbrak aan ontmoetingen tussen juristen en burgers.

Een van de veelgenoemde oorzaken voor de beperkte ruimte voor deze ontmoetingen is de opmars van het efficiency-denken en de hiermee samenhangende inzet op geautomatiseerde juridische besluitvorming. Met de computer als beslisser en de burger als geabstraheerd datapunt.

Grootschalig juridisch onrecht kan dan plaatsvinden, zonder dat de burger echt wordt gezien, zonder dat zijn 'nee' of, in filoktetische termen, zijn 'smeekbede' wordt gehoord. Over de omgang met haar smeekbede verklaart mevrouw Gonçalves Tavares, een van de gedupeerden van de toelagenaffaire als volgt: 'Ik had zelfs handmatig brieven geschreven, maar de mensen van de

Belastingdienst zeiden: “jullie hebben nooit gereageerd, je hebt nooit gereageerd.” Nadat ik mijn dossier terugkreeg, zag ik mijn handmatige brief terug waarin ik ging smeken van: ik heb drie kinderen, laat mij alsjeblieft wat overhouden om mijn kinderen eten te geven.’

Maar, of meer ontmoetingen, meer *brief encounters*, tussen juristen en burgers inderdaad ook bijdragen aan de ethische kwaliteit van de rechtspraktijk, is geen uitgemaakte zaak. Temeer nu gangbare invullingen van de juridische rol er soms mede op gericht zijn om ten overstaan van de burger juist ook aan de ‘ethiek van de nabijheid’ voorbij te gaan. Vanuit een burgergerichte beroepsethiek is daarom een net zo belangrijke vraag of juristen voldoende ontvankelijk zijn voor de ontmoeting.

In de nasleep van de toeslagenaffaire is deze kwestie nadrukkelijk opgekomen voor overheidsjuristen en bestuursrechters. Zij moeten zich - zo lijkt nu wel de consensus- onder de noemer van ‘responsiviteit’ en ‘maatwerk’ meer inleven en nadrukkelijker verstaan met de mogelijk schrijnende gevolgen van rechtspleging.

Dit vraagstuk is natuurlijk niet alleen aan de orde voor overheidsjuristen of bestuursrechters, maar voor alle juristen die met hun beslissingen de belangen van burgers raken. Denk bijvoorbeeld ook aan advocaten die bedrijven en overheden bijstaan in procedures

tegen burgers. Hier rijst soms het beeld van advocaten die, vergelijkbaar met Odysseus' hoogst instrumentele benadering van Filoktetes, de betrokken burger bovenal zien als een object dat moet worden beheerst of overwonnen door spitsvondig formalistisch taalgebruik, zwijgcontracten, traineren en uitputtende onderhandelingen. Voor een royaal uurloon tonen zij zich soms wel heel ijverig in de strijd tegen de burger. Totdat deze opgeeft, verliest of met minder genoegen neemt dan waar hij recht op heeft.

Mevrouw Heite, een van de gedupeerden van de Groninger aardbevingen, vertelt aan de parlementaire enquêtecommissie hoe zij de houding van de advocaten van de NAM heeft ervaren: 'Eigenlijk heb ik er geen woorden voor. Het enige dat ik erbij kan zeggen, is dat ze gewoon in een ander universum zitten, dat het voor hen een soort van spel is. [...] Zij kunnen gewoon net zolang doorgaan tot ze bij wijze van spreken een ons wegen. Zij gaan 's avonds terug naar hun veilige huis, slapen in een lekker bed. En dat er iemand tegenover ze volledig kapotgaat? Ja....'

Betekent dit pleidooi voor meer ruimte en ontvankelijkheid voor de ontmoeting dat de trend richting responsiviteit en informalisering binnen de rechtspraktijk kritiekloos moet worden toegejuicht? Dat het centraler stellen van het persoonlijke contact, bijvoorbeeld in de vorm van keukentafelgesprekken of telefonische bezwaarafhandeling, categorisch moet worden omarmd? Niet zonder meer.

Ook een responsief rechtssysteem kan voorbijgaan aan de gerechtvaardigde belangen van burgers. Zit een terecht boze burger bijvoorbeeld wel te wachten op een informele afhandeling van zijn zaak? Daarbij kan responsieve rechtspleging – zoals via een prettig telefonisch gesprek- soms ‘zo aangenaam’ zijn dat de betrokken burger, maar ook de samenleving, vergeet dat het veelal ook gaat om publieke machtsuitoefening waartegen burgers zich nu juist effectief moeten kunnen verweren.

Deze spanningen en vraagstukken laten zien dat de verhouding tussen de ‘ethiek van de ontmoeting of nabijheid’, die op de concrete relatie tussen juristen en burgers ziet, en de ethiek van rechtvaardigheid, die het rechtssysteem als geheel betreft, in de alledaagse rechtspraktijk nog geen uitgemaakte zaak is. En wat mij betreft daarom grondig nader onderzoek behoeft. [wachten Wine en Matijs opkomen]

4. Streven naar burgerlijke integriteit (of: de jurist als burgervriend)

(acteurs)

ODYSSEUS:

Achilles' zoon, het doel waarvoor je hier

gekomen bent, eist van je flink te zijn,

niet met je lijf alleen. Ook als je iets vreemds

*verneemt, waarvan je nooit gehoord hebt,
voer dan de opdracht uit. Je bent in dienst.*

NEOPTOLEMOS:

Wat wilt u dan van mij?

ODYSSEUS:

*Jij moet al pratend Filoktetes' geest
met woorden van hem stelen.*

NEOPTOLEMOS:

*Het ligt niet in mijn aard naar laffe trucs
te grijpen. Dat geldt voor mij en naar men zegt
ook voor mijn vader. Ik ben wel bereid
om de man met geweld te halen, maar niet door list.*

ODYSSEUS:

*Zoon van een dapper vader, eens toen ik zelf
nog jong was, hield ik mijn tong ook stil
en liet mijn handen werken. Maar nader onderzoek
heeft mij nu wel getoond dat hier op aarde
alles om het woord, niet om de daden draait.*

NEOPTOLEMOS:

Wat wilt u verder nog van mij behalve leugens?

ODYSSEUS:

Ik zeg je door list Filoktetes te grijpen.

NEOPTOLEMOS:

Waarom hem liever met list meenemen dan in overleg?

ODYSSEUS:

Daar gaat hij nooit op in. En met geweld krijg je hem niet.

NEOPTOLEMOS:

Heeft hij zo 'n sterk vertrouwen in zijn kracht?

ODYSSEUS:

In pijlen onontkoombaar, herauten van de dood.

NEOPTOLEMOS:

Dus zelfs hem naderen is al riskant?

ODYSSEUS:

Nie als je list gebruikt, zoals ik zeg.

NEOPTOLEMOS:

Vindt u het dan geen schande om te liegen?

ODYSSEUS:

Niet als de leugen redding brengt.

NEOPTOLEMOS:

Welk voordeel biedt het mij, als hij naar Troje komt?

ODYSSEUS:

Alleen die boog kan Troje nemen.

NEOPTOLEMOS:

Een begeerlijke prooi wordt het dan, als dat zo is.

ODYSSEUS:

Ja, je krijgt twee geschenken, als het lukt.

NEOPTOLEMOS:

Welke twee? Als ik dat weet, wijs ik de daad niet af.

ODYSSEUS:

Verstandig heet je dan en dapper tegelijk.

NEOPTOLEMOS:

Vooruit, ik doe het. Ik leg alle schaamte af.

In de *Filoktetes* worstelt Neoptolemus met de vraag of hij Odysseus, zijn leidinggevende, moet gehoorzamen. We zijn getuige van de ethische groei die hij doormaakt die, richting het eind van het stuk, uitmondt in zijn beslissing om alsnog **ongehoorzaam** te zijn.

Zodoende is de *Filoktetes* ook te begrijpen als een beroepsethisch laboratorium voor onderzoek naar de vraag: hoe om te gaan met de spanning tussen eisen van een professionele of institutionele rol en meer algemene ethische maatstaven? Hoe in ethisch opzicht ‘heel’ of integer te blijven in de professionele rol die men vervult?

Deze kwestie speelt ook voor de hedendaagse jurist. Denk aan een officier van justitie die zich afvraagt of zij de van hogerhand gegeven opdracht uitvoert om demonstranten preventief te laten arresteren. Aan de bedrijfsjurist die twijfelt over wat te doen nu het bedrijf waarvoor hij werkt structureel nalaat werknemers te informeren over de levensgevaarlijke stoffen waaraan zij worden blootgesteld.

Dergelijke dilemma’s stuwten de theoretische beroepsethiek, een filosofische discipline die kritisch staat tegenover professionele en institutionele praktijken waarin het ‘ik vervul gewoon mijn rol’-adagium floreert. Van ambtsdragers en professionals mag, als minimale eis van verantwoordelijkheid, een ethische oriëntatie ten opzichte van hun rol worden verwacht. Zij mogen zich, om met Arendt te spreken, niet gedachteloos vereenzelvigen met of wegkruipen achter die rol.

Tegelijk zegt dit uitgangspunt nog weinig over *welke* ethische overwegingen professionals en ambtsdragers mee zouden moeten of mogen laten spelen bij hun afwegingen. In de *Filoktetes* beroept Neoptolemus zich op zijn ‘karakter’ als zoon van Achilles, maar ook op de vriendschap tussen hem en Filoktetes.

Tegenwoordig is het geweten een van de ethische bronnen waarop professionals en ambtsdragers zich nog wel eens beroepen: het geheel van diepgewortelde ethische overtuigingen op basis waarvan mensen hun leven soms vormgeven. Dit is niet zonder risico’s. Het geweten laat zich, als hoogstpersoonlijke ethische bron, per definitie lastig evalueren of bediscussiëren in een publiek of professioneel forum. Dit is in het bijzonder problematisch voor juristen, omdat hun beslissingen geregeld gepaard gaan met publieke machtsuitoefening. Denk aan de ondertoezichtstellingen die familierechters uitspreken of aan overheidsjuristen die toeslagen terugvorderen. Wanneer juristen bij dergelijke beslissingen hun geweten volgen, wordt publieke verantwoording lastig. Ook speelt het risico van willekeur, van rechtsongelijkheid en rechtsonzekerheid. Want, het ene geweten is het andere niet.

Vanuit het oogpunt van respect voor medeburgers is het sowieso de vraag in hoeverre juridische besluitvorming en dienstverlening mede afhankelijk moeten zijn van de persoonlijke opvattingen van de jurist.

Juist in een pluriforme samenleving waarin burgers van mening verschillen over ethische kwesties, is het belangrijk dat juristen zich, in beginsel, oriënteren op de publieke normatieve kaders die nu juist mede bedoeld zijn om die ethische verschillen te overbruggen.

Bovendien doet het geweten soms niet alleen te veel, maar ook te weinig. Zo bleek bij een groep geïnterviewde *corporate* advocaten het geweten alleen op te spelen in het geval van gorilla's die verplaatst moesten worden vanwege de bedrijfsactiviteiten van een cliënt. De onderzoekers verwonderden zich erover dat de getoonde ethische preoccupatie wel gold voor de gorilla's, maar niet of nauwelijks voor de burgers die door de activiteiten van hun cliënten ook hard geraakt werden. De casus illustreert dat een beroep op het geweten, in de woorden van Bovens, 'kan getuigen van bescherming van verantwoordelijkheid jegens jezelf, maar als zodanig nog geen bewijs [is] van verantwoordelijkheidsgevoel jegens anderen – het tegendeel kan soms zelfs het geval zijn.'

Scylla en Charybdis dus: een filoktetische beroepsethiek beoogt de gedachteloze rolinvulling van juristen te vermijden, zónder daarbij aan te sturen op de subjectivering van de juridische rol. Als middenweg ziet deze ethiek de grondbeginselen van de sociaalliberale rechtsorde als passend normatief ijkpunt.

Dat wil zeggen: wanneer spanning ontstaat tussen de eisen van de juridische rol en de waarden van de sociaalliberale rechtsorde, dan is

het aan de jurist om als betrokken medeburger de feitelijke handelingsruimte mede te gebruiken om die waarden te beschermen. Dit streven van juristen naar burgerlijke integriteit, ook tijdens werkuren, kan ook wel begrepen worden als uitdrukking van ‘burgervriendschap’ in de betekenis die Aristoteles hieraan gaf. Idealiter treden juristen burgers niet alleen tegemoet vanuit hun juridische rol, maar tegelijk ook als ‘burgervriend’.

mogelijkheidsvoorwaarden van een filoktetische beroepsethiek?

Tot zover de drie elementen van een burgergerichte beroepsethiek. Uitvoerbaarheid is wel een aandachtspunt: onder welke voorwaarden kan deze ethiek floreren? Daar moet en zal ik vandaag kort over zijn. Een mogelijkheidsvoorwaarde is in ieder geval dat juristen in staat zijn tot compassie, het pijnlijke gevoel dat men ervaart wanneer sprake is van onverdiende tegenslag van een medemens. Dit vermogen speelt een cruciale rol in de *Filoktetes*. Het koor en Neoptolemus, maar ook de toeschouwers kijken met compassie naar Filoktetes en komen op die manier tot inzicht.

Ook hebben juristen voldoende tijd en speelruimte nodig om burgergericht te kunnen handelen. Beiden spreken geenszins vanzelf: vaak lijkt het juristen juist veelal aan tijd en, zeker de juristen die werkzaam zijn in grote organisaties, ook aan professionele autonomie te ontbreken.

Ten slotte kan een filoktetische beroepsethiek pas floreren wanneer de burgergerichte of ‘*streetlevel* juristen’ in voldoende mate worden gewaardeerd, in sociale status, **maar ook** in financiële beloning. Tragisch genoeg dreigen juist die juristen die de ‘Filoktetessen’ bijstaan, de sociaal advocaten, soms het hoofd niet meer boven water te houden en zelf tot ‘smekeling’ te worden. Voor een burgergerichte beroepsethiek is het in ieder geval zaak dat deze niet parasiteert op de intrinsieke motivatie en opofferingsgezindheid van de burgergerichte jurist.

Ethische residuen, tragiek, en de rol van de rechtswetenschap

Een belangrijke vervolgstap voor een filoktetische beroepsethiek is om de overeenkomsten en spanningen tussen de aangehaalde ethische tradities productief te maken. Een van die spanningen betreft die tussen de deugdethiek en de postmoderne ethiek. De laatste wil juristen ervan doordringen dat zij eigenlijk tragische helden zijn die in ethische zin per definitie tekortschieten. Zij benadrukt daarom het belang van structurele aandacht voor de morele residuen, de ethische scherven die de rechtspraktijk soms achterlaat. En, hiermee samenhangend, ook van een gevoel van voortdurend ethisch ongemak bij de individuele jurist, dat net als een tatoeage, niet weggeredeneerd of weg gewenst kan worden.

Waar de postmoderne ethiek een haast metafysische claim maakt ten aanzien van de ‘tragische’ rol van de jurist, blijft de deugdeethiek dichter bij het alledaagse, interne perspectief van de jurist die moet handelen. Juristen hebben vanuit deze optiek af en toe te maken met tragische dilemma’s simpelweg omdat de waarden waaraan ze zich committeren in een concreet geval niet altijd te verenigen zijn. Maar, afhankelijk van de ethische bekwaamheid van de jurist, kunnen veel andere dilemma’s wel degelijk adequaat worden geadresseerd. Denk aan een politierechter die ter zitting beslist over de op te leggen straf aan een verdachte die ongewild een verkeersongeluk heeft veroorzaakt met dodelijke afloop. Met de ouders van het slachtoffer en een aangeslagen verdachte in de zaal. Hoewel een dergelijke evenwichtsoefening op papier eigenlijk niet kan slagen, maakt in zo’n geval juist de beroepsethische bekwaamheid van de rechter mogelijk het verschil.

Deze spanning tussen de postmoderne ethiek en de deugdeethiek stelt een filoktetische beroepsethiek voor het volgende vraagstuk: hoe de balans te vinden tussen het gevoelig maken van juristen voor de gevolgen van hun handelen, zonder daarbij de jurist op voorhand een al te belastend professioneel gemoed voor te schrijven?

Een gedachte is om de ethische residuen of scherven van het recht niet alleen op te laten rapen door praktijkjuristen, en voor deze taak een belangrijke rol weg te leggen voor de rechtswetenschap. De rol

van de rechtswetenschap is dan mogelijk die van een collectief toeschouwer die het soms tragische schouwspel van de rechtspraak aanschouwt en van geëngageerd commentaar voorziet, op een manier die gelijkenissen vertoont met de rol van het koor in de Griekse tragedies.

Om deze rol goed te kunnen vervullen, is voldoende afstand en onafhankelijkheid ten opzichte van de protagonisten wel nodig. Wanneer we als publiek van de *Filoktetes* erachter zouden komen dat het koor door *Odysseus BV* betaald wordt of op enigerlei wijze wordt beïnvloed dan zou daarmee het commentaar aan geloofwaardigheid en kwaliteit inboeten. Iets dergelijks geldt voor de rechtswetenschap: wil de rechtswetenschap als betrokken toeschouwer zich het juridische lot van burgers effectief kunnen aantrekken, dan is het zaak dat rechtswetenschappers in voldoende mate vrij en ongebonden zijn.

7. Conclusie

Ik kom tot een conclusie. De schreeuw van Filoktetes was het startpunt voor een contourenschets van een burgergerichte juridische beroepsethiek. Dat is geen toeval. Deze schreeuw staat symbool voor het feit dat beslissingen van juristen burgers soms hard raken en zet daarmee de vraag naar de verantwoordelijkheden van juristen ten opzichte van burgers op scherp.

Ik heb betoogd dat oog voor de basisbehoeften van burgers, ruimte geven aan de ontmoeting en streven naar burgerlijke integriteit de centrale elementen zijn van een burgergerichte beroepsethiek.

Want als juristen via hun beroepsethiek het ideaal van een sociaalliberale rechtsorde niet duidelijk voorleven - een ideaal waaraan zij hun sociaaleconomisch- en politiek geprivilegieerde positie mede ontlene - wat kunnen wij dan van burgers verwachten? Ook nu weer geldt: *noblesse oblige*.

'Papai, a, papapai, apa, apa, papai' (acteur)

[DANKWOORD]